

DESCARTES'İN İMMANENT APRİORİSİ*

Uluğ Nutku

Galilei'nin «felsefe bu büyük kitapta, evrende... matematiğin dilinde yazılmıştır»¹ sözüyle özelliği belirlenen XVII. yüzyıl bilimi, Ortaçağın antropomorf-teleolojik dünya görüşüne son vererek tabiat bilimini teolojinin hizmetinde olmaktan kurtarmıştı. Matematik harflerle yazılan tabiat kanunları, antropomorf kavramların yaratıcı ve gaye koyucu üstün varlığını dışarda bırakan mekanik kanunlardı².

«Mathesis universalis» anlayışının bilimde teleolojizme indirildiği darbe felsefede de etkisini gösterdi : matematik bilginin kesinliği örnek alındı. Bunun felsefede gerçekleştirilebilmesi, felsefenin filozoftan filozofa değişen bir kanaatler yığını olmaktan çıkarak kesin, kalıcı, üzerinde yürünebilir bir bilgi dalı olabilmesi için önce kesin bilginin ne olduğunun açıklanması gerekiyordu.

Kesin bilgi problemini Yeniçağda ilk defa ele alan Descartes, kesin bilgiyi yanıltıcı bilgidен ayırmak için onun nasıl kazanıldığını, en basit unsurlarının ne olduğunu araştırdı. Geometri axiomları, temel cebir denklemleri, mantığın prensipleri insan aklına dışardan herhangi bir vesile ile girmiş olamazlar; çünkü bunlar dışardan gelen ideler (ideae adventitiae) olsalardı, duyuların aracılığıyla bilineceklerdi ve bir yanılma payı taşıyabileceklerdi. Bu bilgiler in-

* «Yeniçağ Felsefesinde Apriori Problemi» başlıklı doktora tezimin (1973) I. Bölümüdür.

1 Galilei, *The Assayer (Il Saggiatore, 1623)*, in: *Origins of the Scientific Revolution*, ed. Hugh Kearney, London, 1964, s. 125.

2 Copernicus, Galilei ve Kepler'in dinî dogmaya aykırı olan yeni görüşlerine zaman zaman bir «deus creator» kavramı eklemelerinin sebebi, bir inançtan çok kilisenin öfkesini üzerlerine çekmemek için olsa gerek; çünkü bu bilimcilerin yazılarında tanrı kavramının problemlerle ilgisiz bir hipotez, zorakî bir eklenti olduğu göze çarpıyor.

sanın tasarımlarının bir sonucu da olamazlar; çünkü tasarlama bir hayal şekline girebilir; insan gerçekte karşılığı olmayan düşünceleri hayalinde istediği şekillerde bağlayabilir (ideae a me ipso factae). Halbuki «eşit sayılara eşit sayılar eklenince toplamları da eşit olur»³ yahut «birşey aynı zamanda hem var hem de yok olmaz»⁴ gibi bilgilerimiz ebedî hakikatlerdirler; aklımıza içten bir zorlama ile gelirler, «innata» dırlar⁵.

«Ideae innatae» intuitiv bilgilerin kaynağıdır. Intuitiv bilgi birdenbire ve eksiksiz olarak kavranır, basittir, başka bir yargıdan çıkarılmayan kendi başına bir hakikattir; ancak başka hakikatler ondan türetilebilir. Örneği, eşit sayıların toplamlarının eşit olduğu hakikatinden deduktiv bir hakikati, «bir üçgenin üç açısı iki dik açya eşittir» hakikatini elde ederiz⁶.

Gerek intuitiv gerek deduktiv yargılar aprioridir. Aralarındaki fark sadece birincisinin ikincisini mümkün kılması ve temellendirmesidir. Kesinlik bakımından ikisi de açık ve seçiktirler. «Kendisi apaçık olan intuition'dan ve gerekli deduktion'dan başka insanlığı kesin bilgiye götürececek yol yoktur. Aynı şekilde apaçıktır ki aklın bu bakışı hem basit yapılara (naturae simplices) hem onların arasındaki gerekli bağlantılara hem de anlayışın ya kendiliğinden ya da tasarlama gücünü kullanarak kesinlikle elde ettiği herşeye uzanır»⁷.

Descartes apriori bilgiyi temellendirmek için Platon'un çözümünü izliyor; fakat aşırı bir yol seçerek duyu ile düşünme arasındaki bağları koparıyor. Platon idelerin «yüksek» bilgisine algılardan geçilerek varılacağını, ideler alanına eriştikten sonra algılar alanının «aşağıda» bırakılıcığını ileri sürmüştü. Algıların sağlayabileceği bilgi ancak «doxa» olabilir; fakat «doxa» «episteme»nin negatif bir şartıdır. Bu bakımdan Platon'un apriorisinde yanılmanın kaynağı olan «aisthesis»den kalıcı bilgi olan «episteme»ye ge-

3 *Principia Philosophiae*, I, 13.

4 *Principia Philosophiae*, I, 49.

5 İdeelerin ayırımı için bkn. *Meditationes*, III.

6 *Principia Philosophiae*, I, 13.

7 Regula XII.

çiş vardır. Descartes ise duyuları yanıltıcı oldukları için daha başlangıçta bilginin dışında bırakıyor; böylece, bilginin oluşu, kazanılışı problemi üstü kapalı kalıyor.

Platon apriori bilginin kazanılışını geometriden örneklerle işbaşında göstermişti; hiçbir eğitimden geçmemiş bir köleye bir problemi çözdürmüştü. Köle geometrinin kavramlarını öğrendikçe yanlışlarını düzeltmiş, «episteme»yi kavramıştı. Descartes ise kesin bilgiyi objeye yönelmede değil, süjenin kendisine yönelmesinde, reflexion'da arıyor; ergo : cogito ergo sum.

Descartes «cogitatio»yu temellendirmek için onun zıddı olan «dubitatio» dan hareket etti; fakat bu zıtlık Platon'da olduğu gibi «aisthesis» ile «onta» arasındaki ontik bir zıtlık değil, metodolojik bir zıtlıktı; çünkü Descartes'm «cogitatio»su kendisini «dubitatio» sayesinde haklı çıkardıktan sonra onu «aşağıda bırakmak»la yetinmez, onun varlığını ortadan kaldırır. «Res dubitans» ile birlikte onun sebebi olabilecek bir «deus malignus» da ortadan kalkar; «deus malignus» ile birlikte de insanın bilgisinin bir şartı olan yanılma ortadan kalkar.

Galilei yaptığı teleskopları dostlarına gönderirken kendi gözlemlerinden edindiği bilgilerin «realitas obiectiva»ya sahip olduklarından şüphe etmiyordu. Galilei'nin de yanılmaları olmuştur, fakat önemli olan onun tutumunun objektivliği idi. Descartes Galilei'yi övmekle beraber onu esas problemlerin çözümünden uzak bulur. Mersenne'e yazdığı bir mektupta (1638) görüşünü şöyle açıklıyor⁸ :

«O, sıradan kimselerden daha iyi felsefe yapıyor; Okulların yanlışlarından elinden geldiği kadar kaçmıyor ve fizik problemleri matematik düşünme ile incelemeğe çalışıyor. Bu hususta onunla tamamiyle aynı düşüncedeyim ve hakikati bulmada başka hiçbir yol olmadığına inanıyorum. Fakat bana öyle geliyor ki o devamlı olarak esastan ayrılıyor ve hiçbir konuyu baştan sona kadar açıklamıyor; bu da onları sırasıyla incelemediğini gösteriyor;

8 in : L.J. Beck, *The Method of Descartes, A Study of the Regulae*, Oxford Clarendon Press, 1952, s. 241-2.

tabiatın ilk sebeplerini düşünmeden bazı olayların sebeplerini araştırmış; böylece temelsiz bir yapı kurmuş».

Tabiatın ilk sebeplerini araştırmamayı esastan ayrılma olarak anlayan Descartes, filozofun Bütünü açıklama görevini üzerine aldı; fakat aynı zamanda metafiziğin yanılmalar alanına girdi. Varlığın bütünlüğü ve birliği sorusu, Yeni Ontolojinin gösterdiği gibi bir «prima et ultima philosophia»dır; fenomenlerden dışarı taşmayan bir araştırmanın sorusudur; fakat bir «prima causa» sorusu değildir. Galilei, evrenin yapısının matematiksel olduğu görüşünden metafizik sonuçlar çıkarmadı. İlk sebepleri sorabilecek bir bilgi zemini üzerinde durmadığının farkında olan Galilei'nin esastan ayrılmayışının sebebi de budur.

Descartes'm felsefeyi Okulların dogmatizminden kurtarması ve metafiziği kesin prensipler üzerinde yeniden kurması ratio'ya sonsuz bir güveni gerektiriyordu. Bu da onun aprioriyi dar bir alana kapamasına, immanent bir apriorizm kurmasına sebep oldu. Algının apriori bilginin bir unsuru olduğunu kabul etmesi imkânsızdı; çünkü bunu yapmak, idea innata'nın geçerliliği için idea adventitia'ya başvurmak olurdu. Matematikten kalkarak bilinç problemine geçiş, bilinç teorisini destek alarak tanrı problemine geçiş Cartesien düşüncenin metodik sakatlığıdır. O devirde bilimler bu sakatlığı tespit edecek durumda değildiler; fakat bu durum apriori probleminin sonu değil, henüz başlangıcı idi.

Descartes'm bilgi anlayışına daha kendi zamanında itiraz edilmiştir. Gerçi Descartes «idea innata» ile bazan tek bir kavramı (üçgen idesi gibi), bazan da bir yargıyı (üçgen kare değildir, gibi) kastediyor; fakat bunlarla doğuştan, hazır bir bilgi çeşidini değil, aklın reddedemediği, bu nedenle de dışta hiçbir desteğe dayanmadan içten gelen bir zorlama ile kabul ettiği, yani kendinden türettiği bir çeşit bilginin imkânına işaret ediyor. İtirazların çoğu «idea innata» kavramının yanlış anlaşılmasından ötürü yapıldığından, süregelen bu yanlışla dikkati çekmek gerekir. Descartes, itirazcılarından birisi olan Regius'a (Le Roy) şu cevabı veriyor :

«O (Regius) aklın innat idelere yahut kavramlara yahut axiomlara ihtiyacı olmadığını söylüyor; fakat aynı zamanda aklın bir düşünme kabiliyeti olduğunu kabul edi-

yor (bu kabiliyet ancak tabii yahut innat olarak ele alınabilir); böylece aslında o benim dediğimle aynı şeyi kastediyor, fakat sözleri bunu reddediyor. Ben aklın düşünme kabiliyetinden başka bir çeşitte olan innat idelere sahip olması gerektiğini ne yazdım ne de böyle bir sonuç çıkardım. Bendeki bazı düşüncelerin bana dış objelerden yahut istememin determination'undan değil de, içimdeki düşünme kabiliyetinden geldiğini anladığım zaman, bu düşüncelerin formları olan ideleri yahut kavramları, dıştan gelen yahut yapma olan diğerlerinden ayırabilmek için onları «innatae» (içten doğan) diye adlandırdım. Aynı anlamda biz bazı ailelerde yardımseverliğin doğuştan olduğunu, bazılarında gut (nikris) hastalığının yahut böbrek taşının doğuştan olduğunu söyleriz; fakat bununla o ailenin bebeklerinin daha ana karnında iken bu hastalıkların acısını çektiklerini değil, onlara tutulma imkânı yahut istidadı ile doğduklarını kastederiz»⁹.

Descartes'ın bu yazısından altı yıl önce (Mersenne'e Mektup, 1641) söyledikleri değişik bir tonda : «ana karnındaki çocukta tanrının, kendisinin ve apaçık olan bütün hakikatlerin ideleri vardır... ve onları büyüdükten sonra elde etmez». Burada bir imkânın gerçekleştirilmesinden daha fazla birşey söyleniyor; çünkü gerçekleştirmede öğrenmenin başlatıcı rolü vardır. Burada ise öğrenme, ideleri gerçekleştirmenin sadece bir vesilesi oluyor; ide ile idenin gerçekleşmesi arasında tecrübenin rolünün belireceği bir fark kalmıyor. Bununla beraber, Descartes'ın önceki yazısı, aşırı bir ifade tarzına rağmen sonrakiyle tutarsız değildir; çünkü Descartes her ikisinde de tecrübe kavramından dikkatle kaçınıyor. Bilgi fenomenine ters düşen, onun bu tavrıdır; çünkü «bir imkân tecrübesiz nasıl gerçekleşir?» sorusuna Descartes «idea innata tecrübeye muhtaç olsaydı, ona imkân değişim yanlış olurdu» cevabını verirdi. Gene de, Regius'a cevabını, imkân kavramını yalnız içe ait birşey olarak yanlış kullanmasına rağmen, apriori kavramaya işaret eden bir düşünce olarak ele alıyoruz.

9 Notes Directed Against a Certain Program, «The Philosophical Works of Descartes», Haldane and Ross, Cambridge University Press, 1931, cilt 1, s. 442.

Descartes'in ide kavramını kullanımında da belirsizlik vardır. *Meditationes*'e önsözünde itiraf ettiği gibi, ide terimini iki anlamda kullanıyor : 1. anlayışın aktı olarak, 2. anlayış aktıyla kavranılan (fakat anlayıştan bağımsız olmayan) nesne olarak. Bu çift-anlam-hhk kendi bilgi anlayışında olduğu kadar ona en yoğun hücumu eden Locke'un bilgi anlayışında da vardır. Objenin idesi-idenin objesi zıtlığı bu filozofların ortak dilemmasıdır.

Idea innata yalnız içe, ratio'ya ait değil de genellikle insan aklının bilgideki kesin bağları kurma imkânı yahut istidadı olarak anlaşılırsa, Descartes'in apriorisinin problem ağırlığı elle tutulabilir bir şekle girer. Descartes için bu imkânın gerçekleşmesi gereklidir : bir bütünün herhangi bir parçasından büyük olduğu hiçbir akim reddedemeyeceği bir hakikattir.

Apriorinin evrensel geçerliliğine ve gereklilikle gerçekleşmesine karşı Locke'un küçük çocuklarda, geri zekâlılarda ve primitiv insanlarda idea innata'nın olmadığını söylemesi¹⁰ problemi karşılamıyor; çünkü çocuğun ellerini kullanmağa, eşyaları yanyana, üst-üste koymağa başlaması, onun parça ile bütün bağlantısını kavramağa, yani kendisindeki bir imkânı gerçekleştirmeğe başlaması demektir. Geri zekâlılar da bir örnek olarak gösterilemez, çünkü onlardaki biolojik eksiklik bilgi imkânının eksikliğine sebep olmuştur. Primitiv insanların istisna olarak gösterilmesi de yanlıştır, çünkü insan ne kadar primitiv şartlarda yaşarsa yaşasın, belli bir derecede bilgiye sahiptir. O insan parça ile bütünün bağlantısını matematikle ifade edemez, fakat kırılan mızrağını yahut yıkılan kulübesini onarması, parçaları birleştirmesi, bu bağlantının bilincinde olduğunu gösterir. Locke'un itirazının asıl önemi, bir imkân olarak apriorinin gerçekleşmesinde dış dünya ile insan arasındaki ilişkinin, yani insan tecrübesinin rolünü belirtmesindedir. Fakat göstermeğe çalışacağımız gibi, kendisi de dar bir anlayışta kalmıştır. Descartes'a itiraz apriori imkânın reddedilmesiye değil, tersine, sadece belli bilgilerle, özellikle matematik bilgilerle sınırlanmış olması bakımından yapılabilirdi. O zaman da matematiğin prensiple-

10 *An Essay Concerning Human Understanding*, I. ü. 5; I. ü. 12; I. iv. 2; II. i. 6; II. i. 22.

rinin gene insan tecrübesine, hatta kırılan mızrağının parçalarını birbirine ekleyen insanın tecrübesine geri götürülmesi gerektiği anlaşılabilir.

Descartes'm tek yanlılığı, düşünme aktına öncelik verışı ve algıyı apayrı bırakışıdır. Varlık teorisinde «res extensa» ile «res cogitans»ın paralelliği gibi, bilgi teorisinde de düşünme ve algı paralel, bağlantısız kalıyor. Aktlar arasındaki bağlantıyı kurabilmek için apriori bilginin imkânı sorusunu «akıl imkânı» üzerinde bir soru olmaktan çıkarıp insanın bütün eylemlerinin devamlılığını sağlayan «bilme eyleminin imkânı» şekline sokmak gerekir. Descartes'm «motus intellectualis nullibi interruptus» sözünün «motus praxis nullibi interruptus» şekline girebilmesi, bilgide ilerleme probleminin aydınlatılmasına bağlıydı. Ortaçağın statik kavramlarından tamamiyle sıyrılmamış olan Descartes'm zamanında apriori bilgilerin ilerlemesi, anlaşılmaktan henüz uzak kalan bir fenomendi. Descartes bir bilgi imkânı olan idea innata'dan gerekli sonuçları çıkarmadı ve onu «clara et distincta», «naturae simplices», «veritas per se» gibi niteliklerle donuklaştırdı.

Descartes'm temel yanılığı şu cümlesinde görülebilir : «Bir teraziyi kullanmadan önce sınavabiliriz; fakat eğer hakikati birdenbire kavramasaydık, onun ne olduğunu öğrenmemiz için hiçbir vasıtamız olmazdı»¹¹. Hakikatin bir terazinin sınanması gibi sınanarak kazanılabileceği Descartes'm immanent apriorizmine giremeyecek bir gerçektir; çünkü ona göre objektivlik yalnız ratio'da bulunabilirdi.

11 Mersenne'e Mektup, 10 Ekim 1639, in: Norman K. Smith, *New Studies in the Philosophy of Descartes*, London, MacMillan Ltd., 1952, s. 319.